

اختلاف ختم الغرایب (= تحفة العراقین)

دستنویس وین با چاپ دکتر یحیی قریب و احتمال تدوین متن
در دو تحریر جداگانه توسط خود شاعر

علی صفری آق قلعه*

ختم الغرایب (تحفة العراقین)، چاپ نسخه برگردان (فاکسیمیله)
دستنویس ۸۴۵ کتابخانه ملی اتریش، به کوشش ایرج افشار، مرکز
پژوهشی میراث مکتوب و انتشارات فرهنگستان علوم اتریش،
تهران، ۱۳۸۵ خورشیدی.

چکیده

تنها منظومه‌ای که افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی شاعر شهیر سده
ششم هجری سروده، مثنوی بلندی است شامل بیش از سه هزار بیت که آن را
معمولاً به نام تحفة العراقین می‌شناسیم. اخیراً دستنویسی کهن از این مثنوی (مورخ
۵۹۳ هجری) متعلق به کتابخانه ملی اتریش توسط استاد ایرج افشار شناسایی و
معرفی شد که نام اثر در دو موضع صریحاً به شکل «ختم الغرایب» ضبط شده است.
از سویی خود خاقانی در یکی از قصائد دیوانش - به ردیف «صفاهان» - از اثر
دیگری با عنوان «ختم الغرائب» نام برده:

آنک ختم الغرائب آخر دیدند تا چه ثنا رانده‌ام برای صفاهان

تا پیش از کشف دستنویس وین تصوّر بر این بود که ختم الغرائب، همان مثنوی
ناتمامی است که در انتهای دستنویس شماره ۲۷۲ کتابخانه مدرسه سپهسالار
موجود است، اما با کشف این دستنویس تشکیکی بر آن تصوّر وارد شد و با

*. پژوهشگر متون و کارشناس مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

استدلالاتی که استاد افشار در مقدمه چاپ نسخه برگردان (عکسی / فاکسیمیله) این دستنویس آورده‌اند، مشخص می‌شود که «ختم الغرائب» نامی است که از سوی خود خاقانی بر تحفة العراقین نهاده شده و اشاره خاقانی در قصیده ردیف صفاهان، مرتبط با همین مثنوی است نه اثری دیگر.

کاتب دستنویس وین ظاهراً از فارسی زبانان نبوده و به همین دلیل اشتباهاتی را در ضبط برخی ابیات مرتکب شده اما مقید بودن او به نقل دقیق نسخه منقول عنه باعث شده که متنی بسیار جالب توجه و در بسیاری از موارد تعیین کننده در اختیار ما قرار گیرد.

با توجه به اینکه تاریخ کتابت هیچکدام از دستنویس‌های موجود از آثار شعری سده پنجم و ششم، از سده هفتم فراتر نمی‌رود، پیدا شدن دستنویسی از سده ششم و نزدیک به زمان حیات شاعر بسیار مغتنم است و در بررسی ضبط‌های کهن از دواوین شعرا معیاری متقن به شمار می‌آید و براساس آنچه که استاد افشار در مقدمه خود بر این چاپ ذکر کرده‌اند، در بررسی‌های بعدی بر روی مثنوی ختم الغرایب (= تحفة العراقین) این دستنویس را باید مورد عنایت خاص قرار داد و حتی جا دارد از آن به عنوان نسخه پایه استفاده شود.

این نسخه علاوه بر قدمت، حاوی اختصاصاتی از دیدگاه نسخه‌شناسی است که بررسی این موارد به روشن شدن گوشه‌هایی تاریک از تاریخ نسخه‌پردازی کمک شایانی می‌کند؛ به همین دلیل انتشار آن در مجموعه نسخه برگردان مرکز پژوهشی میراث مکتوب سودمند تشخیص داده شد و با مقدمه‌ای مبسوط به قلم استاد افشار به همراه ضامنی که در بررسی متن مورد لزوم است به چاپ رسیده و در اختیار دوستان ادب فارسی و مباحث نسخه‌شناسی قرار گرفته است.

کتاب با همکاری انتشارات فرهنگستان علوم اتریش به چاپ رسیده و دارای دیباچه‌ای به زبان آلمانی به قلم برت گ. فراگتر و نصرت‌الله رستگار است. از جمله ویژگی‌های این چاپ، نقل دستنویس به اندازه اصلی آن (به صورت تمام صفحه) است که در چاپ‌های مشابه معمولاً رعایت نمی‌شود.

کلید واژه: خاقانی شروانی، تحفة العراقین، ختم الغرایب، تحریرهای دوگانه تحفة العراقین، دستنویس وین.

از رخدادهای خوب تاریخ ادبیات فارسی است که بخش اصلی آثار خاقانی - یعنی دیوان، منشآت و ختم الغرایب / تحفة العراقین - از حوادث روزگار مصون مانده و باز هم از

بخت مساعد ماست که دستنویسی متعلق به زمان حیات شاعر - یا بسیار نزدیک به آن - از یکی از آثار کمتر مورد توجه قرار گرفته او یعنی تحفة العراقین امروز در دسترس ما قرار دارد. این دستنویس را جناب استاد افشار در ضمن فهرست‌نگاری دستنویس‌های فارسی کتابخانه ملی اتریش شناسایی کردند و پس از آن علاوه بر معرفی نسخه در فهرست کتابخانه مذکور^۱، مستقلاً و در قالب مقاله‌ای جداگانه نیز به معرفی آن پرداختند.^۲ در مقاله ایشان در کنار تشریح اختصاصات نسخه، به ذکر چند مورد از اختلافات دستنویس با تنها چاپ موجود از آن^۳ اشاره شده.

از آنجا که بنده نیز از مدّت‌ها پیش، در کار بررسی این متن هستم و پیش از آن با مواردی مشابه در دستنویس شماره ۲۷۲ کتابخانه مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) مواجه شده بودم،^۴ این اختلافات را با آنچه استاد افشار بدان اشاره کرده بودند مقابله کردم. نتایج، حاکی از مطابقت این اختلافات در دو نسخه بود و می‌توانست دالّ بر استنتاجاتی باشد که جهت بهره‌گیری از نظر استاد افشار خدمت ایشان ارائه شد. اخیراً چاپ نسخه برگردان (فاکسیمیل) دستنویس وین به همت استاد افشار جزو مجموعه نسخه برگردان مرکز پژوهشی میراث مکتوب منتشر شده است و ایشان در دیباچه چاپ مذکور از راه لطف ذکر این موارد را به بنده محوّل کرده‌اند، این است که نوشته حاضر بنا بر خواست و فرمایش ایشان تهیه شده است.

آنچه در اینجا - شاید برای اولین بار - مطرح می‌شود، احتمال تدوین متن تحفة العراقین در دو - یا چند - تحریر متفاوت توسط خود خاقانی است. پیش از این ذکر شد که در بررسی متن تحفة دستنویس شماره ۲۷۲ کتابخانه مدرسه سپهسالار (پس از این با حرف اختصاری "س" نامیده خواهد شد)^۵ نیز مورد بررسی بنده قرار داشت؛ در طول بررسی، اختلافاتی میان این دستنویس و چاپ دکتر قریب مشاهده شد که خارج از محدوده تصرّف کاتبان - مانند دستکاری‌های تفتنی یا عقیدتی - به نظر می‌رسید و از مقوله تغییراتی بود که معمولاً خود صاحب اثر در نوشته‌اش ایجاد می‌کند. پس از مطالعه مقاله استاد افشار در مجله معارف مشخص شد که دستنویس وین (پس از این با اختصار "ا" نامیده خواهد شد)^۶ نیز در بسیاری از این موارد با نسخه "س" مطابقت دارد. از سویی اختلافات میان دو دستنویس "س" و "ا" به اندازه‌ای است که احتمال کتابت "س" از روی "ا" و یا کتابت هر دو از روی نسخه‌ای واحد منتفی است. به هر حال، وجود برخی اختلافات اساسی میان دستنویس‌ها موجب شد تا به این نتیجه برسم که خاقانی

تحفة‌العراقین را در دو - یا چند - تحریر تدوین کرده و برای افراد مختلف ارسال داشته و تحریر نهایی، همان متنی است که در صدر آن دیباچه‌ای منتشر به نام جمال‌الدین موصلی قرار دارد و به همو نیز اتحاف شده است. این موضوع را خود خاقانی در دیباچه‌ی منتشر تحفه تأیید کرده است:

... در جمله، مدّت‌ها این بکران (منظور اشعار تحفة‌العراقین است) را در بازارِ زمانه طواف می‌بود؛ آری قاعده چنانست که چون بکری را از حجره پدر به حجره داماد برند، اوّل بر کوچه و بازار بگذرانند؛ این بکرانِ حاملُ صفت را یک چندی در بازارِ عراق و خراسان طواف می‌بود، پس به حضرتِ شام زفاف افتاد... (صفحه ۹ چاپ قریب)

از عمده‌ترین اختلافات موجود میان دو تحریر - علاوه بر داشتن یا نداشتن دیباچه‌ی منتشر - بخش‌بندی این متن است؛ بدین شرح که متن اشعار در برخی نسخ - مانند نسخه‌ی وین - به شش مقاله تقسیم شده، در حالی که برخی نسخ - و از جمله چاپ قریب - دارای هفت مقاله هستند. آنچه که نظر فوق را بیشتر تقویت می‌کند، تغییرات مکانی ابیات و تبدیل نام برخی ممدوحان به نام اشخاصی دیگر است. در زیر، برخی از اینگونه موارد را با ذکر نوع تغییر ذکر می‌کنیم:

الف) مواردی که بیت / ابیاتی در دو موضع مجزّاً و معمولاً با تغییر نام ممدوحان تکرار شده:

یکی از این موارد، سه بیت ذیل است که در دو نسخه "ا" (ص ۷۸ و ۲۱۹) و "س" (ص ۶۸ و ۱۷۶) در دو موضع ضبط شده. اوّلین مورد در اواسط متن است و به شکل ذیل آمده:

کافی که ز عدل بی نظیر است	با اینهمه خود دقیقه‌گیر است
از صورت عدل ذات او باد	عدلش مدد حیات او باد
کز هر چه به کارگاه دنیست	از عدل دراز عمرتر نیست

همین بیت مجدداً در انتهای متن و دقیقاً در صفحه آخر دستنویس‌های "ا" و "س" تکرار شده است در حالی که بیت آغازین با تغییری که در زیر می‌بینیم، با نام ممدوح جدید مطابقت داده شده:

صاحب گه عدل بی نظیر است   با اینهمه خود دقیقه‌گیر است
این ابیات در چاپ قریب فقط در موضع اوّل (ص ۹۶) ضبط شده و چنانکه از عنوان

آن در "ا" و "س" مشخص است، در مدح «ملک القضاة مفتی العراقین کافی الدین احمد القاضی» سروده شده و موضوع آن - که با عدل و قضاوت مرتبط است - با مدح وی که قاضی بوده بیشتر سازگار است؛ ضمناً واژه «کافی» که در ابتدای بیت آمده، از لقب وی یعنی «کافی الدین» برداشت شده، و تبدیل آن به «صاحب» از جمله تغییراتی است که خاقانی در تحریر دوم ایجاد کرده. «صاحب» نیز عنوانی است که خاقانی، «جمال الدین موصلی» را بدان می نامد و در مقدمه منشور تحفه بارها تکرار شده:

... و چراغ آفرینش که هم صاحب است داند که به انصاف گفتم و بیعی مقارن است...

(چاپ قریب، صفحه ۱۱)

مورد دیگر بیت زیر است که در چاپ قریب به عنوان بیت یازدهم تحفه و در صفحه اول از بخش اشعار (ص ۱۳) ضبط شده:

افتاده شود ز پشت این گوز سنجاب شب و حواصل روز

(الف - ۱۰۶، س - ۸۹)

این بیت در "س" علاوه بر این موضع، در میانه متن (ص ۸۹ دستنویس) نیز ضبط شده، با این تفاوت که مصرع اول آن در ابتدای متن، پس از بیت ۱۲ و به شکل «بگشاده شود ز پشت...» ثبت شده. تفاوتی که بین دو نسخه "ا" و "س" در این مورد وجود دارد این است که بیت، در "ا" فقط در میانه متن (ص ۱۰۶ دستنویس) ثبت شده و در آغاز متن نیامده است. مکان آن در موضع دوم از چاپ قریب باید دقیقاً پس از بیت پایانی صفحه ۱۲۶ باشد.

آنچه که در مورد اینگونه اختلافات باید مورد بررسی بیشتر قرار گیرد، این است که آیا خاقانی خود به اشتباه، این ابیات را در دو جا ضبط کرده یا اینکه درج آنها در دو جایگاه، نتیجه ادغام تحریرهای متفاوت توسط کاتبان است؟ با توجه به اینکه برخی از این موارد فقط در یک نسخه واحد مشاهده می شود، به نظر می رسد که احتمال دوم قوی تر باشد.

ب) ابیاتی که در تحریرهای مختلف، معمولاً با تغییر در نام ممدوحان و در مواضع متفاوت (و فقط در یک موضع) آورده شده:

نمونه آن هفده بیت است که در چاپ قریب در صفحات پایانی متن (صص ۲۴۷-۲۴۶) و در موضع مدح «جمال الدین موصلی» ضبط شده، در صورتی که در دو نسخه

"ا" و "س" در اواسط متن و در مدح «ملک السادات مجدالدین خلیل» قرار دارد. در این مورد علاوه بر اختلاف جایگاه، تغییرات دیگری نیز توسط شاعر در برخی ابیات ایجاد شده؛ مثلاً بیت آغازین این ابیات در چاپ قریب بدینگونه است:

صاحب، کوهیست کوه امکان   حضرت بحریست، بحر احسان
(چاپ قریب، ص ۲۴۶)

در صورتی که در "ا" و "س" به جای «صاحب»، واژه «سید» آمده که با نام ممدوح اول یعنی «ملک السادات مجدالدین خلیل» مطابقت دارد و بیت نیز تا حدودی دگرگون شده:

سید کوهیست کان امکان   حضرت بحریست صاف احسان
(۱ - ۷۴؛ س - ۶۵)

از مواردی که با اینگونه تغییرات مواجه هستیم، بخشی از اشعار تحفه است که عمده ترین تفاوت میان دو تحریر را تشکیل می دهد و دو نسخه "ا" و "س" در این تغییر با یکدیگر موافقت. تفصیل آن بدینقرار است که در برخی نسخ و از جمله چاپ قریب، پس از ذکر اشعار مربوط به مدح عموی خاقانی - یعنی عمر بن عثمان - بخشی با عنوان «در ستایش امام شرف الدین محمد مطهر العلوی» آغاز می شود (ص ۲۲۲ چ قریب) در حالی که در نسخه "ا" (ص ۱۹۳) و "س" (ص ۱۵۶) مستقیماً به مدح عموزاده خاقانی یعنی «وحیدالدین عمر» پرداخته شده. این بخش در "ا" و "س" نسبتاً مبسوط است و ابیاتی در آن دیده می شود که در چاپ قریب در مواضعی دیگر و ذیل مدح دیگران ضبط شده. بخش مرتبط با مدح «سید شرف الدین مطهر العلوی الهروی» در "ا" و "س" پس از این بخش و در صفحات (۱ - ۲۰۰) و (س - ۱۶۱) یعنی حدود شش، هفت صفحه بعد از آن قرار دارد. جزئیات این بخش و ترتیب ابیات - صرف نظر از تغییرات جزئی - مطابق چاپ قریب به قرار زیر است:

از ص ۲۲۴ س ۹ تا ۲۲۴ س ۱۲ (چهار بیت) + ص ۲۰۳ س ۱ (یک بیت) +
ص ۲۱۷ س ۷ (یک بیت) + ص ۲۲۴ سطر آخر تا ۲۲۶ س ۱۲ (۲۶ بیت) + ص ۲۲۸
س ۸ تا ۲۲۹ س ۱۱ (۱۷ بیت) که بیت آخر در چاپ قریب به این شکل ضبط شده:

زان گوهر اگر بدادی افلاک   بر مجلس شیخ پاشمی پاک
در حالی که در دو نسخه "ا" و "س" به این صورت تغییر پیدا کرده:
زان گوهر اگر بدادی افلاک   در پای وحید ریزمی پاک

بیت، در نسخهٔ اساس دکتر قریب نبوده و ضبط آن فقط در دستنویس "ی" از نسخه‌های ایشان به صورت اخیر است. بیت مذکور، در "ا" و "س" در ادامهٔ مدح «وحیدالدین عمر» قرار دارد و تا موضع مذکور کلاً به مدح وی اختصاص دارد، در حالی که همین بیت اخیر در چاپ قریب در موضع مدح «نجم سیمگر» ضبط شده. ادامهٔ اختلافات نسخ بدینقرار است: ص ۲۳۰ س ۲ (یک بیت که پس از آن ابیات مرتبط با مدح نجم سیمگر آغاز می‌شود) + ص ۲۲۶ س ۱۳ تا ص ۲۲۷ س ۱۲ (۱۴ بیت) + ص ۲۲۳ س ۲ و ۳ (دو بیت) + ص ۲۰۳ س ۷ تا ۱۱ (۵ بیت) + ص ۲۴۳ س ۳ و ۴ (دو بیت) + ص ۲۰۳ س ۱۲ تا ص ۲۰۴ س ۲ (پنج بیت، با این تفاوت که "س" نسبت به "ا" چهار بیت افزون دارد) + ص ۲۲۴ س ۱ تا ۳ (سه بیت که توالی آنها دقیقاً عکس توالی چاپ قریب است) + ص ۲۲۸ س ۲ تا ۶ (پنج بیت) + ص ۲۲۹ س ۱۲ تا ص ۲۳۰ س ۴ + ص ۲۰۴ س ۴ (یک بیت و پس از آن مدح شرف الدین محمد مطهر علوی آغاز می‌شود) + ص ۲۲۲ س ۲ تا ص ۲۲۴ س ۸ (۳۳ بیت که "ا" و "س" دو بیت از چاپ قریب را ندارد)؛ از اینجا به بعد در دو نسخهٔ "ا" و "س" نیز اختلاف پیدا می‌شود بدین شرح که در "س" پس از این بخش، ابیاتی آمده که به مدح «عمادالدین ابوالموهوب ابهری» اختصاص دارد (س - ۱۶۲) و بعد بخش «حسب حال و شکایت اخوان» آغاز می‌شود (س - ۱۶۴) در حالی که در "ا" به جای این بخش، ابتدا ابیات مرتبط با مدح «عزالدین محمد قصار» آغاز شده، سپس به ستایش «عمادالدین ابوالموهوب ابهری» پرداخته می‌شود (ص ۲۰۵) و پس از آن مجدداً به همان «حسب حال و شکایت از اخوان» (ص ۲۰۷) پرداخته شده. از اینجا به بعد دو نسخهٔ "ا" و "س" و همچنین چاپ قریب با هم یکسان می‌شود.

ج) ابیاتی که در هیچکدام از نسخ قریب نبوده و طبعاً در چاپ ایشان نیامده، ولی در "ا" و "س" یا یکی از آنها وجود دارد:
نمونهٔ آن بیت زیر است:

رد کرده دار ضربِ دنییست هر سگه که آن به نام او نیست

(۱ - ۸۸، س - ۷۶)

این بیت در هر دو نسخهٔ "ا" و "س" ضبط شده، ولی در نسخ قریب نبوده یا به آن اشاره نشده. جایگاه آن طبق چاپ قریب در صفحهٔ ۱۰۷ پس از بیت پنجم قرار دارد. بد نیست متذکر شویم که تعبیّرات این بیت با زبان خاقانی مطابقت دارد و امکان الحاقی

بودن آن کم است. از نمونه‌های مشابه با آن، عبارتی از دیباچهٔ منثور تحفة‌العراقین است:
«... و اگر معاندی گوید که نام دینار چرا می‌بری، نه زَر رَدُ کردهٔ تُست؟»

(چاپ قریب، ص ۱۱)

از دیگر موارد اینگونه افزونی‌ها بیت زیر است که فقط در نسخهٔ "س" آمده و جایگاه آن پس از بیت انتهایی صفحهٔ ۱۰۴ از چاپ قریب است:

از خدمت پادشه سپرهیز چون پنبهٔ خشک از آتش تیز

(س - ۷۴)

علاوه بر موارد فوق، ابیاتی در "ا" و "س" و همچنین برخی نسخه‌های دکتر قریب موجود است که به واسطهٔ عدم ضبط آنها در نسخهٔ اساس ایشان، به باورقی منتقل شده. نیز مواردی که توالی ابیات در "ا" و "س" روالی منطقی‌تر دارد و در چاپ قریب رعایت نشده. به دلیل تعدد این موارد و همچنین به این دلیل که به هر حال این ابیات در چاپ ایشان منعکس شده از ذکر آنها خودداری می‌کنیم و فقط به ذکر چند مورد می‌پردازیم که در بررسی تحفة‌العراقین باید مورد توجه قرار گیرد.

یکی اینکه برخلاف آنچه تصور می‌شود، دکتر قریب در تصحیح بخش اشعار تحفة‌العراقین فقط از شش نسخه (یعنی نسخه‌های "اساس"، "م"، "ک"، "ب"، "د"، "ی" و تا بیت ۷۲۴ از نسخهٔ "ل") استفاده کرده و در هیچ کجای متن اثری از نسخه بدل‌های دیگر نیست. در تصحیح دیباچهٔ منثور نیز از چهار نسخهٔ ("اساس"، "ی"، "مل" و "ر") استفاده شده.

نکتهٔ دیگر اینکه با وجود ضبط‌های نادرست و برخی اشتباهات که کاتب نسخهٔ وین در ضبط متن تحفة‌العراقین داشته، اما تقید او در نقل نسخهٔ منقولاً عنه - که در برخی موارد به نقاشی کلمات انجامیده - باعث شده تا نسخه‌ای بسیار مهم، با ضبط‌هایی قابل توجه و گاه تعیین کننده در اختیار ما قرار گیرد و این امر موجب شده است که دستنویس مذکور علاوه بر قدمت، از نظر صحت نیز قابل توجه باشد.

در پایان خاطر نشان می‌کنم که دو نسخهٔ وین و سپهسالار از نظر گروه خانوادگی دستنویس‌های تحفة‌العراقین در زمرهٔ دستنویس‌های تحریر دوم به شمار می‌آید و دلیل عدم نقل دیباچهٔ منثور در صدر نسخهٔ وین به احتمال زیاد این است که کاتب، آن را برای خزانهٔ کتب یکی از ملوک استنساخ کرده و نقل این مقدمه - که حاکی از اتحاف آن به جمال‌الدین موصلی است - احتمالاً خوشایند نبوده و البته شاید دلایل سیاسی را هم

بتوان به دلیل فوق افزود. در این میان آنچه که در تصحیحات بعدی تحفه باید مدنظر قرار گیرد این است که تحریر اصیل این متن، همان تحریری است که دکتر قریب آن را به چاپ رسانده و تغییرات ایجاد شده در تحریر دوم، تغییراتی نسبتاً شتاب زده بوده که خاقانی جهت اتحاف متن به جمال‌الدین موصلی انجام داده و تا جایی که شواهد نشان می‌دهد خاقانی از آغاز قصد اتحاف متن به جمال‌الدین موصلی را نداشته و به واسطهٔ مشکلی مالی که در سفر حج برایش پیش آمده بود، مجبور می‌شود که متن را به شخص مذکور اهدا کند^۷ و در نتیجه از آن شکل منسجم اصلی خارج شده است.

از آنجا که دستنویس وین به عنوان نمایندهٔ تحریر دوم به صورت نسخه برگردان به چاپ رسیده، بهتر است که در چاپ حروفی متن، همان تحریر اول که اصیل‌تر است، پس از مقابله با دستنویس وین در اختیار خواننده قرار گیرد تا از دوگانگی چاپ‌های متن نیز جلوگیری شود.

در پایان جا دارد از جناب استاد به سبب معرفی این دستنویس به ایرانشناسان و همچنین اهمیتی که در انتشار آن به صورت عکسی داشته‌اند، سپاسگزاری شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. فهرست دستنویس‌های فارسی در کتابخانهٔ ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین، تألیف ایرج افشار، مؤسسهٔ نشر فهرستگان و انتشارات فرهنگستان علوم اتریش، تهران، ۱۳۸۲ ش، صص ۷-۸۴. ضمناً این را بیفزاییم که این فهرست به عنوان کتاب سال ۱۳۸۳ در ردهٔ کلیات انتخاب شده است.
۲. «ختم الغرائب = تحفة العراقین، نسخهٔ مورخ ۵۹۳ (وین)»، معارف، دورهٔ شانزدهم، شمارهٔ ۲ (مرداد - آبان ۱۳۷۸)، پیاپی ۴۷، صص ۳ تا ۳۸.
۳. مثنوی تحفة العراقین، خاقانی، به اهتمام دکتر یحیی قریب، چاپخانهٔ سپهر، تهران، ۱۳۳۳ خورشیدی. روی جلد بعضی از نسخه‌های این چاپ، نام انتشارات ابن سینا نیز به چشم می‌خورد، ضمناً چاپ دوم کتاب در سال ۱۳۵۷ خورشیدی توسط شرکت سهامی کتابهای جیبی در قطع پالتویی از روی چاپ اول افسست شده است.
۴. این همان دستنویسی است که مثنوی موسوم به ختم الغرائب - که اشتباهاً به خاقانی منسوب شده - در انتهای آن قرار دارد.
۵. به احترام بانی مدرسه و کتابخانهٔ سپهسالار، در تصحیح بنده از این متن، با این اختصار یاد شده است.
۶. به واسطهٔ اهمیت دستنویس به عنوان اقدم نسخ تحفة العراقین و همچنین نام احیا کنندهٔ آن در تصحیح بنده بدین نام خوانده شده.
۷. این مطلب در مقدمهٔ بنده بر این متن به صورت مفصل تشریح خواهد شد.